

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İşfahânî, *el-Müfredât*, "İtf" md.; *Li-sânü'l-'Arab*, "İtf" md.; Müslim, "Cenâ'iz", 103; İbn Mâce, "Du'â", 10; Tirmizî, "Da'avât", 82; Nesâî, "Cenâ'iz", 103; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur-'ân*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 225^b, 362^b, 674^a; Hattâbî, *Şe'nü'd-du'â* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Dimaşk 1404/1984, s. 62; Ebû Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc* (nşr. Hilmi M. Fûde), Beyrut 1399/1979, I, 200, 202; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-makâlât*, s. 53; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 497, vr. 162^b-165^a; Kuşeyrî, *et-Tahbîr fi't-tezkîr* (nşr. İbrâhîm Besyûnî), Kahire 1968, s. 53-54; Gazzâlî, *el-Mağşadü'l-esnâ* (Fazlûh), s. 110-111, 174; Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-ağ-şâ*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 499, vr. 58^{a-b}; Fahrreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut 1404/1984, s. 253-255.

BEKİR TOPALOĞLU

LATİFE

(لطيفة)

Sözlükte "insanları güldüren, neşelendiren hoş ve güzel söz, özellikle şaka, espri" anlamına gelen **latife** (çoğulu *letâif*) kavram olarak sözle ifade edilmesi güç ince mâna, kalbe doğan duygu; güldürecek tuhaf söz ve hikâyeyi ifade eder. Latife ve daha sonraki adlandırılışıyla *fıkra* anlatım bakımından hikâye, güldürme yönünden de gülmece karakteri taşıdığı için bu iki tür arasında görülmüştür (Levend, I, 156). Kâşgarlı Mahmud'un *küg* ve *külüt* kelimeleriyle karşıladığı, "halk arasında ortaya çıkıp insanları güldüren şey, halk arasında gülünç olan nesne" diye açıkladığı tür için Kırım, Kazan, Türkmenistan, Özbekistan ve Uygurlar'da latife kelimesi yaygındır. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi'nde, zarafat, Başkırt Türkçesi'nde *şayartıv*, Kazakça'da *kaljın*, Kırgızca'da *tamaşa*, azil, Özbekçe'de *hâzil*, Tatarca'da *şayartu*, Türkmence'de *değişme*, oyun etme ve Uygur Türkçesi'nde *hâzil*, *çakçak* kelimeleri latife karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Türk edebiyatında ilk yazılı örneklerine *Dîvânü lugâtî't-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve Dede Korkut hikâyeleri gibi İslâmî edebiyatın ilk dönem eserlerinde rastlanan latifenin Osmanlı devri edebiyatı içinde edebî bir terim halini alarak kullanılması XVI. yüzyıldan sonradır. Bu dönemden itibaren latifelerin toplanıp yazıldığı mecmualara "letâif, letâifnâme" adı verilmiştir. Latifeler müstakil bir eser içinde bir araya getirildiği gibi çeşitli konulardaki eserlerde de yer almıştır. XIII. yüzyıldan XIX.

yüzyıla kadar başta Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî olmak üzere birçok şair ve düşünür tasavvuf, hikmet ve felsefeye dair eserlerinde nesilden nesile intikal eden latifelere yer vererek ifadelerini zenginleştirmiştir. İdris-i Bitlisî, edebî üslûpla kaleme aldığı *Heşt Bihişt* adlı eserini şiirler yanında önemli miktarda latifeyle de süslemiştir.

Latifeler söylendikleri dönemin dil ve üslûp özellikleriyle halk deyim ve söyleyiş unsurlarını içermeleri yanında cemiyet hayatına ve tarihî, edebî simalara ışık tutmalarıyla da önem taşır. Bunların içinde zaman zaman maksadı aşan anlatımlara ve müstehcen olanlara da rastlanmaktadır. Lâmiî Çelebi, derlediği latifeleri oğlu Abdullah Çelebi'ye verirken onu insana bir şey kazandırmayan ve boş şakalardan ibaret olan bu sözlerle karşı uyarır. Latifelerin bir söz oyunu olma özelliğine de işaret eden Lâmiî, bunları değerli kılan şeyin içlerinde taşıdıkları hikmetler olduğunu belirtir.

Latifeleri toplayan başlıca çalışmalar arasında Hatiboğlu'nun (XIV-XV. yüzyıl) *Letâifnâme* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3326; Birgül Özel yüksek lisans çalışması olarak bu eseri latin harflerine çevirmiştir, bk. bibl.), Lâmiî Çelebi'nin (ö. 938/1532) derlemeye başlayıp oğlu Abdullah Çelebi tarafından tamamlanarak tertip edilen *Letâifnâme* (*Mecma-i Letâif*, İÜ Ktp., TY, nr. 762, 3814, 7622; Latin harfleriyle sadeleştirilmiş yayımı, *Latifeler*, haz. Yaşar Çalışkan, İstanbul 1978), Zâti'nin (ö. 953/1546) *Letâif*, Hüsam Sahrâviyyü'l-Cülûgî'nin (XVI. yüzyıl) Kanûnî Sultan Süleyman adına hazırladığı *Harnâme*, Bursalı Cinânî'nin (ö. 1004/1595) III. Murad'ın emriyle hazırladığı *Bedâyîu'l-âsâr*, yazarı bilinmeyen *Râznâme* (İÜ Ktp., TY, nr. 493), Fehîm-i Kadîm'in (ö. 1057/1647) içinde seksenden fazla latifenin bulunduğu *Tercüme-i Letâif-i Kümmelîn*, Münecimbaşı Derviş Ahmed Dede'nin (ö. 1113/1702) Ubeyd-i Zâkânî'nin *Risâle-i Dilgüşâ* adlı eserinden çevirdiği *Letâifnâme* (İÜ Ktp., TY, nr. 2578) ve Tokatlı Ebûbekir Kânî'nin (ö. 1206/1792) *Letâif* (İÜ Ktp., TY, nr. 3027, 5604) adlı eserleri sayılabilir.

Latife kelimesi, bu türün yeni bir hareket kazandığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *fıkra*, *nükte*, *nekre* vb. kavramlarla eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde daha çok sözlü geleneğin malı olan bu türe ait örneklerin derlenip yayımlandığı ki-

taplarda "letâif" adının yanı sıra özellikle "fıkârât" (fıkralar) kelimesi de yer almaya başlamıştır. Bu dönemde hazırlanan derlemeler arasında Fâik Reşad'ın *Gencîne-i Letâif* (İstanbul 1299), *Mecmûa-i Letâif* (İstanbul 1315) ve *Külliyât-ı Letâif* (I-II, İstanbul 1328); Ahmed Fehmî'nin *Letâif-i Fıkârât* (İstanbul 1304); Avanzâde Mehmed Süleyman'ın *Mükemmel Hazîne-i Letâif* (İstanbul 1315); Mehmed Tevfik'in [Çaylak] *Nevâdirü'z-zarâif* (İstanbul 1299), *Letâif-i Nasreddin* (İstanbul 1299), *Bu Âdem* (İstanbul 1299-1301) ve *Hazîne-i Letâif* (İstanbul 1302-1303) adlı eserleri ilk sırada gelen çalışmalardır.

XX. yüzyılın ilk çeyreği içinde önemli gelişmeler gösteren edebiyat tarihi çalışmalarıyla halk edebiyatının bir ürünü olarak ele alınan bu tür için bir süre latife ve *fıkra* kelimeleri birlikte kullanılmış, daha sonra yaygın olarak *fıkra* türün adını karşılamıştır. Günümüzde *fıkra* halk edebiyatında bir terim olarak halkın meydana getirdiği realist, güldürücü küçük hikâyeler için kullanılmaktadır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren ve özellikle Cumhuriyet döneminde halk arasında yaygın olarak anlatılan *fıkralar* üzerinde çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Durmuş Yıldırım'ın Bektaşî tipine bağlı *fıkralar* üzerinde yaptığı doktora çalışması yanında (bk. bibl.) *Hikâyet-i Hoca Nasreddin* adıyla çeşitli kütüphanelerde yer alan birçok yazma kitap, ayrıca *Letâif-i Hâce Nasreddin Efendi*, *Meşhur ve Muteârif Hâce Nasreddin Letâifi ve Kenarında Mahfirûze Sultan ile Râz-ı Nihân Hikâyeleri* adıyla birçok defa basılmış eserler mevcuttur (Bozyiğit, s. 16-21). Bektaşî ve Nasreddin Hoca *fıkralarına* göre halk arasında daha az yaygın olan *fıkraları* içeren bazı kitaplar da şunlardır: Hasan Hüseyin Derin, *Bekri Mustafa Fıkraları* (İstanbul 1965); İncili Çavuş ve *Bekri Mustafa Fıkraları* (İstanbul 1965); Erdoğan Tokmakçioğlu, *Bütün Fıkralarıyla Bekri Mustafa* (İstanbul 1983), *Bütün Fıkralarıyla İncili Çavuş* (İstanbul 1983); Selami Münir Yurdatap *Bekri Mustafa'nın Latifeleri* (İstanbul 1970). Bu arada doktor, öğrenci, öğretmen, muhasip gibi meslek mensupları veya topluluklar hakkında anlatılan *fıkralardan* oluşmuş kitapların yanı sıra çeşitli yörelere ve meşhur şahsiyetlere ait *fıkraları* içeren kitaplar da vardır (Bayrak, s. 317-322).

Daha çok sözlü geleneğin ürünü olan *fıkralar* başlangıçtaki ferdi karakterleri-

ni zamanla kaybederek anonim hale gelmişlerdir. Bunlar, kısa ve yoğun ifadelerle sahip olup genellikle ayrıntılı tasvir ve tahkiyeden arındırılmış, başlangıç, gelişme ve sonuç bölümlerini iç içe bulunduran tek bir vak'aya dayanan, tek motifli anlatımlardır. Fıkralar zamana ve mekâna bağlı kalmayıp bir düşünceye örnek göstermek, herhangi bir durumu açıklamak veya toplantılarda konuşmaya canlılık katmak için söylenir. Milletlerin ortak hayat görüşünü, zekâ ve hazırcıvaplılığını yansıtan bu türün örnekleri insanları güldürürken düşündürülen ve terbiye eden bir özelliğe de sahiptir. İçlerinde bayağı örnekler görülmekle beraber incelik, felsefî derinlik ve nükte taşıyan fıkralar daha çoktur. Esas ögesi insan olan fıkraların konularını gülünç hayat olayları, insan-toplum ilişkilerinde düşünce ve davranış farklarının doğurduğu çatışmalar, insanlığın dramı gibi her türlü hayat hadisesi teşkil etmektedir.

Fars edebiyatında da güzel ve kısa hikâyeler için latife kelimesi kullanılmıştır. Bu türde "letâyifnâme, letâyif ve zarâyif, latifehâ, gencine-i latife, keşkül" gibi adlar altında manzum ve mensur eserler yazılmıştır. Ni'metullâh-ı Vefî'nin *Letâyifü't-tasavvuf'u*, Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Letâyifü't-tavâ'if'i* (Tahran 1957) ve Mirza Mehdî Şükûhî'nin *Letâif ü Zarâ'if'i* gibi eserlerde konu ırfan ve hikmettir. Ayrıca Sa'dî-î Şirâzî'nin *Gülüştân*, Ubeyd-i Zâkânî'nin *Risâle-i Dîlgüşâ ve Câmî'nin Bahâristân* gibi eserlerinde de latife türü kısa ve öz hikâyeler yer alır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Bican Ercilasun v.dğr., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991, I, 536-537; Birgül Özel, *Letâyif-nâme* (yüksek lisans tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Lâmilî, *Latifeler* (haz. Yaşar Çalıskan), İstanbul 1978, s. 11-12, 13, 86, 89, 146; Hilmi Yücebaş, *Hiciv Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1961, s. 86, 90; Hasan Basri Çantay, *Zekâ Demetleri*, İstanbul 1962, s. 9, 16, 21, 76; Ağâ Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973, I, 156; Dursun Yıldırım, *Türk Edebiyatında Bektaşî Tipine Bağlı Fıkralar*, Ankara 1976, s. 1-13; Nevzat Gözaydın, "Türk Fıkraları Üzerine Bir Tasnif Denemesi", *Ülusallararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1977, s. 204-207; Nihat Sami Banarlı, *Şiir ve Edebiyat Sohbetleri*, İstanbul 1982, s. 245; Pertev Naili Boratav, *Folklor ve Edebiyat-2*, İstanbul 1983, s. 292-295, 318-327; Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara 1986, s. 566-581; H. Esat Bozyiğit, *Nasreddin Hoca Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1987; İbrahim Altunel, *Anadolu Mahalli Fıkra Tipleri Üzerine Bir Araştırma* (doktora tezi, 1990), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 13; *Fikri ve Felsefî Yönüyle Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri*, Konya 1991, s. 40; Zeynep

Korkmaz v.dğr., *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, Ankara 1991, s. 219; Saim Sakaoğlu, *Türk Fıkraları ve Nasrettin Hoca*, Konya 1992, s. 13-41; Hüseyin Rezmî, *Envâ-i Edebi*, Meşhed 1372 hş., s. 181-184; M. Ali Taberî, *Zübde-tü'l-âşâr*, Tahran 1372 hş., s. 338-340; Iskender Pala, *Güldeste*, Ankara, ts. (Akçağ Yayınları), s. 1, 6, 7; Mehmet Bayrak, *Halk Gülmeces*, Ankara 2001; Mehmet Çavuşoğlu, "Letâyif-Nâmeler ve Nasreddin Hoca", *Türk Edebiyatı*, XXIII/255, İstanbul 1995, s. 23-24; Mustafa Kutlu, "Letâif, Letâifnâme", *TDEA*, VI, 81; "Fıkra", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, III, 916-917.

İBRAHİM ALTUNEL

LATİFE

(الطيفة)

İnsandaki ilâhî cevhere işaret eden tasavvuf terimi.

Sözlükte "ince, yumuşak şey; şaka" anlamlarına gelen *latife* kelimesi tasavvuf terimi olarak "son derece ince bir mâna ifade eden, kelimelerle açıkça anlatılamayan, işaret yoluyla ehline söylenilebilen, tadılarak ve yaşanarak öğrenilen bilgiler" anlamında kullanılmıştır (*et-Ta'rifât*, "latife" md.; Kâşânî, s. 83). Sûfiler, insanı insan yapan ve onun hakikatini oluşturan ruhanî cevhere "latife-i rabbâniyye" veya "rûh-i menfûh", bu ilâhî latifenin nefse en yakın mertebesine de "latife-i insâniyye" adını vermişlerdir. Latife-i insâniyyeye "kalb, nefis-i nâtika, hakikat-i insan" da denmektedir.

Sûfilere göre insan, "anâsır-ı erbaa" denilen dört unsurla (toprak, su, hava ve ateş) altı latifeden meydana gelmiştir. Bu altı latifeden biri halk âlemine, diğerleri ise emir âlemine aittir. Halk âlemine ait olan latifeye "nefs-i hayvânî" (nefs-i şehvânî) adı verilir. Emir âlemine ait olan latifeler kalb, ruh, sır, hafî ve ahfâdır (bk. LETÂİF-i HAMSE). Emir âlemine ait olan latifelerin makamı arşın üzerinde olduğundan bunlara "âfî latifeler", halk âlemine ait olan nefis-i hayvânî ile dört unsurun makamı arşın altında olduğu için bunlara da "süflî latifeler" denmektedir. Cenâb-ı Hak bir insanı yarattığında dört unsurla bu latifelerin her birini bedenindeki yerlerine tevdi eder.

İnsandaki ruhanî latifeler insanı insan yapan, onun "eşref-i mahlûkât" olmasını sağlayan ve onun hakikatini oluşturan ilâhî bir cevherdir. Akl-ı evvel, levh-i mahfûz, hakikat-i Muhammediyye, nûr-ı Muhammedî ve nefis-i küllî gibi isimler verilen bu ilâhî hakikatin mazharı insandır.

Onun insandan başka hiçbir varlıkta tecellisi söz konusu değildir. Bundan dolayı insan maddî yapısı itibarıyla "âlem-i sagir" (küçük âlem), taşıdığı bu ilâhî hakikat itibarıyla "âlem-i kebîr"dir (büyük âlem) ve yine bu sebeple insan Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak kabul edilmektedir. Göklerin, yerin ve dağların yüklenmekten korkup çekindiği ilâhî emaneti insanın yüklenmiş olması da (el-Ahzâb 33/72) bundan dolayıdır. İnsandaki bu ilâhî latife Allah Teâlâ'nın "kûn" (ol) emriyle yaratılmıştır, ancak ölümsüzdür; bedeninin ölümlüyle ölmez. Cisim ve araz değildir; kendi kendisiyle kâimdir. Hem kendini hem yaratıcısını hem de evreni idrak eder. Bu özellikleriyle emir ve nehiylere muhatap kılınmıştır.

Sûfiler, her insanda yaratılış itibarıyla mevcut olan bu ilâhî latifenin fonksiyonlarını icra edebilmesi için seyrü sülûk adını verdikleri ruhî eğitimin şart olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre böyle bir eğitimden geçmeyen insanlar nefis-i hayvânînin hâkimiyeti altına girer, maddî arzularının esiri olur ve mânevî alanda hiçbir ilerleme kaydedemez. Tasavvuf ehlinin ve tarikat pîrlerinin geliştirip uyguladığı seyrü sülûk adı verilen terbiye usulleri insandaki ilâhî latifenin onun hayatına hâkim olmasını sağlamayı amaçlar. Sûfiler, kâmil bir mürşidin denetiminde şuur ve disiplinli bir kulluk neticesinde seyrü sülûkünü tamamlayan dervişte ruhanî latifelerin hâkim hale geleceğine, kalbinde mârifet ve muhabbet-i ilâhî nurları parlayacağına, ilâhî mükâşefe ve müşâhedelere mazhar olacağına inanırlar.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "latife" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 130; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 448; Kelâbâzî, *Taaruf* (Uludağ), s. 250; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 536; Kuşeyrî, *Risâle* (Uludağ), s. 183; Gazzâlî, *İhyâ'*, Kahire 1939, III, 3, 4; Kâşânî, *İş-tilâhâtü's-şüfiyye*, s. 83; Muhammed Pârsâ, *Kudsiyye* (trc. Abdullah Salâhî-yi Uşşâkî), İstanbul 1323, s. 46; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 469-471, 897-899; İbrahim Hakkı Erzurumî, *Ma'rifetnâme*, İstanbul 1330, s. 455-459; Gümüşhânevî, *Câmî'u'l-uşûl*, İstanbul 1276, s. 192-193, 222-224; Mehmed Nûri Şemseddin en-Nakşibendî, *Risâle-i Murâkabe*, İstanbul 1282, s. 12-19; a.mlf., *Miftâhu'l-kulûb*, İstanbul 1282, s. 15-19; Ca'fer Seccâdî, *Ferheng*, Tahran 1403/1983, s. 48-50; İrfan Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddin: Hayatı-Eserleri-Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, İstanbul 1984, s. 183-207; Hasan eş-Şerkâvî, *Mu'cemü elfâzî's-şüfiyye*, Kahire 1987, s. 245; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 304-305; Shigeru Kamada, "A Study of the term sir (secret) in Sufi latâ'if theories", *Orient*, XIX, Tokyo 1983, s. 7-27.

OSMAN TÜRER